

О.М. Царик,
кандидат філологічних наук, доцент
(Тернопільський національний
економічний університет)

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ УЧНІВ У НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку суспільства посилюється увага до історичної спадщини, усвідомлюється необхідність збереження культури як важливого чинника виховання. Цілісність традицій, духовних цінностей уможливорює розуміння закономірностей розвитку освіти. Розвиток мовної освіти вважається одним із важливих питань формування культури, у зв'язку з цим перед освітою постає складне завдання підготовки всебічно розвинутої особистості, людини високої культури й ерудиції, що досконало володіє всім багатством виражальних засобів мови. У цьому контексті становлення мовної особистості є одним із нагальних питань.

Актуальним для нашого дослідження залишається вивчення основних закономірностей розвитку культури писемного мовлення в історичній ретроспективі, зокрема період початку ХХ ст., коли майже на всій території України навчання здійснювалося польською, латинською, російською чи німецькою мовами.

Аналіз досліджень і публікацій. Огляд досліджень та публікацій дозволяє виявити, що період початку ХХ століття найбільш видатний у становленні мовної освіти. У вітчизняних школах вивчали українську, російську мови, на Західній Україні – польську, німецьку та угорську мови. Досліджували проблему мовної освіти початку ХХ ст. М.Пентилюк, О.Миролюбов, І.Грузинська, Л.Щерба, В.Вихрущ, Г.Рогова, Н.Верещагіна, І.Рахманов, О.Москальська, О.Бігич, Д.Багалій, А.Кирда, В.Карпова, А.Красуля, Н.Борисова, Т.Литньова та ін.

Метою статті є дослідження особливостей розвитку мовної освіти та культури писемного мовлення учнів у навчальних закладах західних областей України початку ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Для мовної освіти важливо брати до уваги психологічні особливості процесу викладання, зокрема зважати на різні способи сприймання та запам'ятовування мовних засобів та граматичних правил. Психологи виокремлюють у своїх дослідженнях три основних види пам'яті: зорову, слухову та кінестетичну (С.Рубінштейн, Ю.Трофімов, А. Петровский). Американський учений Г. Рейнерт писав про чотири основних види пам'яті: зорову, слухову, кінестетичну та образну, на які потрібно зважати при виборі методів та засобів навчання. Для виявлення основних видів пам'яті у суб'єктів навчання учені пропонують використовувати методику для вивчення образної, зорової, слухової та кінестетичної пам'яті, що дає можливість виявити обсяг та рівні розвитку пам'яті, що особливо важливо для вибору методів та засобів навчання при вивченні іноземної мови [1, с.51].

Далі розглянемо процес розвитку культури мовлення учнів у навчальних закладах західних областей України початку ХХ ст. Особливістю даного етапу стало визначення необхідності розробки якісно нових методів вивчення іноземної мови шляхом поєднання практичного та теоретичного вивчення навчального матеріалу, формування гуманістичних принципів педагогічного процесу, збільшення ролі нових мов в навчальних програмах гімназій та університетів. Зміна основних принципів мовної освіти призвела до зменшення кількості годин на вивчення стародавніх мов та до акцентування ролі нових мов [3, с.7].

Дидактична література рясніє теоретичними розробками, що презентують безпосередній та активний методи навчання. Я. Якубець зауважує, що в методичній літературі початку ХХ ст. незначна частина матеріалу корисна для практичного застосування в процесі роботи у школі [7, с.6]. Серед методичної літератури для викладання іноземних мов він радить надавати перевагу тим посібникам, які не були б шаблоном для проведення уроків у школі, а залишали

б місце для «творчості та помисливості учителя». Користуючись методичними вказівками, учитель може провести урок цікавіше та краще, але в жодному випадку не можна вчити на нижчому науково-педагогічному рівні, варто остерігатися застарілої рутини та недосконалих експериментів. Автор цитує Карла Загаєвського: «Гірше, коли невправний учитель хворіє на оригінальність і послуговується своєю власною методикою. Бо те, що учень, а також нефаховий спостерігач вважають свободою, поживанням уроку, те насправді є містерійною грою, укладеною, вивченою та відтвореною планово та вправно. Так як актор не імпровізує і гра тим вільніша, чим краще він запам'ятав роль, так само і учитель мусить дослівно знати урок і всю свою майстерність вкласти лише у цільове відтворення» [7, с.7-8].

Далі розглянемо принципи безпосереднього навчання, що стосувалися викладання мов у школах західних областей України на початку ХХ ст.

– Метою навчання було володіння іноземною мовою, що передбачало розуміння мови в усній та писемній формі, а також усне та писемне мовлення іноземною мовою.

– Навчання починається із звуку, сприймання мови на слух спонукає учня до мовлення спершу як наслідування, пізніше як творчий процес, причому синтаксичною одиницею концентрації уваги виступає ціле речення із притаманними цій мові наголосами, ритмом та мелодикою речення, але у жодному разі не окреме слово. Форма навчання – безперервне спілкування.

– Процес навчання іноземної мови передбачає етапність: а) попереднє мовлення (учитель як приклад), б) спільне мовлення (співпраця учителя з учнем), в) наслідування учнем учителя окремо та хором; г) самостійне мовлення.

– Необхідний для життя ресурс виразів учень засвоює не шляхом заучування окремих слів, а у контексті речення.

– Навчання відбувається із використанням предметів, жестів, ілюстрацій предметів, моделей, рисунків, а рідну мову варто використовувати лише тоді, коли вона конче необхідна для процесу розуміння.

– Для правильного навчання іноземної мови особливо корисне наукове приладдя, що зібране у окремих кабінетах, а навіть окремі класи, призначені винятково для вивчення іноземних мов.

– Мовний матеріал спершу повинен стосуватися близьких дитині та конкретних тем (клас, дім, село, місто, чотири пори року, ремесло, торгівля, засоби комунікації), а пізніше абстрактних (краєзнавчі теми, прояви духовної культури народу). Мовний матеріал зростає у формі концентричного поля, а обов'язок учителя полягає у збільшенні та запам'ятовуванні активного словникового запасу шляхом виконання учнями спеціальних вправ та повторювання.

– Переклад із іноземної мови на рідну та з рідної на іноземну може застосовуватися рідко, а власне лише там, де необхідно звернути увагу на істотні відмінності між іноземною та рідною мовами. Граматика використовується як допоміжний аспект для розуміння мови, а на початках вивчення іноземної мови граматику вивчають лише принагідно.

– Учень пише тільки те, що попередньо опанував уже на слух.

– У навчанні іноземної мови необхідно зважати на різні психічні функції, спонукаючи їх до діяльності та самостійної праці: учень повинен чути, бачити, виконувати різні види діяльності, говорити, писати, комбінувати, творити. Учитель не говорить, не запитує, не виправляє там, де це самостійно може зробити учень. До дидактичної активності належали: учнівські запитання, діалогізування змісту тексту, драматизація оповідань, самостійне виправлення помилок в усному та писемному мовленні учнями.

– Навчання повинно бути організоване таким чином, щоб кожен учень зокрема, так і весь клас були одночасно зайняті. Робота під керівництвом учителя, відповіді, спів та декламація хором вважалися методами колективної співпраці.

– Веселий та радісний настрій підтримує бадьорість молодого розуму, доброзичливість учителя до учнів сприяє розвитку їхніх здібностей з націлюванням на позитивний результат [7, с.9-11].

Позитивний результат заняття з іноземної мови вимагає належної дидактичної підготовки вчителя, зокрема підготувати навчальне приладдя (предмети, картини), обдумати план опрацювання уроку, детально знати зміст, щоб можна було обходитися без підручника. До принципів моментів належать: мета уроку, вступ, опрацювання нового матеріалу, аналіз, синтез, поглиблення та повторення матеріалу, домашнє завдання.

Мета заняття включає у себе матеріальний, формальний та виховний аспект. Матеріальний аспект мети містить розуміння предмету, зміст теми подається на початку заняття для зацікавленості та зосередження уваги учнів. Формальна мета передбачає вправи для розвитку розумових здібностей у процесі опрацювання матеріалу. Виховний аспект націлюється на почуття та волюнтаризм молоді.

У вступній частині заняття учнів потрібно підготувати до роботи, пригадати матеріал попереднього заняття, щоб було простіше поєднати нові знання із уже засвоєними.

Опрацювання нового матеріалу – основна діяльність на занятті, завдання якої полягає у творчій асиміляції нового матеріалу та у розвитку мислення. Учитель при поданні нового лексичного матеріалу використовує демонстрацію предметів або їх ілюстрації.

Аналіз, проведений у формі розмови, завершує розбір поданого розумового комплексу та розкладає його на комунікативні одиниці, що передаються у формі речень різних типів. Синтез використовується на занятті з вивчення іноземної мови для поєднання розкладених частин у нове ціле у формі переказу або в формі опису. Ознайомлювальне читання на цьому етапі допоможе з'ясувати деталі, що потребують детальнішого пояснення. На етапі поглиблення матеріалу даються пояснення фонетичних, лексичних, орфографічних явищ. Далі беруться до уваги естетичні, етичні та ідейні аспекти. Читання з метою синтезу дає можливість ще раз охопити дану тему із врахуванням усіх важливих деталей, що були розглянуті у процесі опрацювання матеріалу.

Підсумкове повторення як підсумковий синтез дає змогу побачити, на якому рівні учень засвоїв матеріал. Проте повторення не повинне бути механічним репродуктивним відтворенням, а радше логічним узагальненням та систематизацією найважливіших явищ, що підтверджує вміння учня творчо та розумно застосувати вивчений матеріал. Тут ватро також запроваджувати міжпредметні зв'язки.

Домашні вправи, які задаються наприкінці кожного заняття, дають учневі можливість набути відповідної компетенції, зокрема в експресії у писемній формі, вдосконалюючи роботу на заняттях у школі, що націлюються здебільшого на усну експресію. Робота учня вдома полягає у ґрунтовному повторенні опрацьованого у школі матеріалу, оскільки лише у такий спосіб можна досягти необхідних навичок та вмінь. Якщо учень не працює у цьому напрямку, в такому разі його знання та ефективність роботи на наступному занятті будуть меншими. Часто учні сподіваються на те, що розуміння матеріалу уроку достатньо для належного засвоєння матеріалу, проте лише у поєднанні із виконанням домашньої роботи можна досягти бажаних результатів. Особливу увагу варто звертати на коректне та вільне читання, на вміння переказувати зміст тексту своїми словами, відповідати на запитання, що містяться у підручнику. Засвоєння нових лексичних одиниць та нових мовних засобів потребує теж роботи вдома.

Заняття з повторення вивченого матеріалу відбувається при закритих підручниках, головна мета такого заняття, зазначає Я.Якубець, полягає у перевірці рівня засвоєння теми попереднього заняття та розвитку відповідних психофізіологічних функцій. Перевірку домашнього завдання варто проводити у формі фронтального опитування, виправлення у письмових завданнях у зошитах учні можуть робити самостійно, так як на початковому етапі вивчення іноземної мови учні виконують однакові завдання. Індивідуалізацію тематики домашніх завдань застосовують на наступних етапах [7, с.84].

Опитування важливих, дотичних до наступної теми аспектів не повинно відбуватися у формі механічного репродуктивного відтворення змісту вивченої

теми. З цією метою варто підбирати відповідні вправи для розвитку мовлення, пересвідчитися, чи учні добре засвоїли фонетичні, орфографічні та мовні явища. Важливим дидактичним завданням для учителя є організація процесу роботи таким чином, щоб учні проявляли ініціативу та, виконуючи завдання, активно співпрацювали у групах та попарно. У часовому співвідношенні на повторення припадає незначна частина уроку (10-15 хв.), найбільшу частину заняття потрібно присвятити опрацюванню змісту нового матеріалу (30-35 хв.), а решту часу припадає на повторення, підведення підсумків та подання домашнього завдання. Учитель повинен враховувати, що виконання обов'язкового домашнього завдання може займати 15-20 хвилин, оскільки учні опановують також і інші предмети. Даний розподіл часу носить рекомендаційний характер, учитель не змушений на кожному занятті дотримуватися цих вказівок, а планувати час на свій розсуд, скеровувати роботу учнів до найбільшої ефективності, – проте у жодному разі не можна переносити основний обсяг роботи на домашнє завдання, щоб потім провадити «екзаменування на занятті»[7, с.85].

Для прикладу спробуємо проаналізувати кілька рекомендаційних зразків проведення уроків з німецької мови. Урок на тему «Класна кімната» розпочинається усним мовленням: учитель подає лексичний матеріал, вказуючи на предмети у класі та повторюючи речення кілька разів. Варто відразу подавати слова у групах, оскільки так найкраще запам'ятовується матеріал.

Далі працюють у формі питання-відповідь, причому кожную відповідь учні повторюють хором. У процесі спілкування учитель використовує різні типи запитань: загальні, спеціальні, запитання із запереченням та ствердно-питальні. Я.Якубець зауважує, що від самого початку вивчення іноземної мови варто тренувати учнів у формі запитань та відповідей, аж до виникнення певного автоматизму. Така форма пов'язується із текстом, що розкладений на речення як одиниці спілкування. Надалі вводяться у процес навчання завдання, що спонукають уяву та асоціативне мислення. Впродовж процесу навчання важливо, щоб учитель наблизив лексичний матеріал підручника до

повсякденного життя, особистих стосунків, пережитих емоцій, оточення, використовуючи вивчений на занятті та вже засвоєний лексичний матеріал. У такий спосіб спілкування, пов'язане з текстом, стає ширшим.

Процес розвитку писемного мовлення на заняттях з іноземної мови розпочинається з того, що учитель записує на дошці попередньо вивчені учнями в усній формі слова у реченнях, звертає увагу учнів на орфограми, написання дифтонгів, позначення на письмі довгих та коротких голосних звуків. Важливо при поясненні граматичного значення артиклів у німецькій мові зауважити, що рід іменника в німецькій мові не завжди співпадає з родом відповідного іменника у рідній мові.

Позаяк при вивченні мови суб'єкти навчання сприймають та запам'ятовують лексичний матеріал по-різному – за допомогою слуху, зору, емоцій та рухів, то психологи стверджують, що тільки один із способів сприймання навчального матеріалу домінує. Виявлення способу сприймання навчального матеріалу при вивченні іноземної мови допоможе обрати такі методи та засоби навчання, що будуть ефективно впливати на засвоєння навчального матеріалу. Важливим засобом навчання на початковому етапі вивчення іноземної мови методисти вважають малюнок як унаочнення. Учні пропонують на домашнє завдання зробити малюнки до вивченого на занятті лексичного матеріалу, далі малюнки та картини можуть бути використані для ілюстрації певних мотивів та ситуацій, оскільки на основі власного спостереження у дітей краще розвивається мовлення.

Вивчення теми «Кольори» гармонійно поєднується із граматичною темою «Особові та вказівні займенники». Іноземна мова повинна засвоюватися учнями як засіб спілкування. Діти краще вивчають мову в процесі зацікавленого спілкування та взаємодії. Ще на початку ХХ ст. методисти враховували психологічні особливості дітей молодшого шкільного віку та радили використовувати на уроках з іноземної мови відповіді хором. У такий спосіб невпевнені та сором'язливі учні мали можливість тренуватися у мовленні, цей метод теж урізноманітнює процес навчання у школі та дає можливість

економити час на уроці. Проте учитель повинен дуже уважно прислуховуватися до вимови, наголосу в словах, граматичних аспектів мовлення. Однак не можна на занятті використовувати лише мовлення хором, індивідуальне опитування доречно задля оцінювання та з'ясування рівня засвоєння навчального матеріалу.

Для вивчення відмінювання дієслів у німецькій мові попри безпосередній метод навчання Я.Якубець радив використовувати метод драматизації (демонстрування дії) [7, с.28]. Із розвитком мовлення учнів та збільшенням кількості лексичних засобів учитель у процесі подачі нового матеріалу повинен час від часу повертатися назад та «видобувати» із підсвідомості учнів пасивний запас слів та за допомогою мовленнєвих вправ активізувати його. Відбувається це у формі дигресії, проте не варто надто багато часу приділяти активізації пасивної лексики, щоб не втратити основної мети заняття.

Формою навчання безпосереднього методу є розмова, але варто уникати односторонності. Одностороння розмова не навчить учня висловлювати хід думок хоча б у кількох реченнях. З цією метою за аналітичними запитаннями повинен завжди слідувати синтез, спершу частковий, щодо частини вивченого матеріалу, а далі синтез змісту всієї вивченої теми.

Відтворення діалогів із застосуванням елементів театру на початковому етапі вивчення мови спершу пов'язане з текстом, проте із накопиченням лексичного матеріалу іноземною мовою поступово наступає більша самодіяльність, чимраз більший відрив від тексту, та зрештою – вільна діалогізація. Основною метою діалогізації методисти вважають вільну імпровізацію у мовленні.

При вивченні теми «Осінь» учитель може використати живу природу та ілюстрації. За методичними вказівками зміст матеріалу потрібно подавати учням цілісно, без переривання запитаннями, на які може забракнути відповідей, без перекладу невідомих слів, оскільки важливо, щоб учень навчався сприймати на слух та розуміти правильне мовлення іноземною мовою.

Нові слова потрібно вписувати під час орієнтаційного читання тексту, при поясненні використовувати спершу синонімічну, описову, антонімічну лексику іноземною мовою, у випадку нерозуміння пропонувати відповідник рідною мовою, позаяк важливішим є розуміння тексту, аніж консеквентний метод без розуміння змісту. Коротке етимологічне зіставлення допоможе активізувати пасивний лексичний запас. При написанні слів учні побіжно працюють над відмінюванням та правильною вимовою, учитель пояснює лиш те, чого учні не змогли зрозуміти самостійно. Написані на дошці мовні засоби слугуватимуть опорними схемами при синтезі вивченого матеріалу.

Для розвитку мовлення важливо навчити учнів працювати самостійно. Спроби такої роботи розпочинаються на занятті під керівництвом учителя. Дітям пропонують опрацювати текст оповідання за 25 хвилин, потрібно прочитати, знайти у словнику та записати у зошит невідомі слова, далі обміркувати запитання, що відтворюють зміст, та зрештою підготувати короткий переказ оповідання. Завдання учителя полягає у контролюванні роботи учнів, додатковому поясненні завдання учням, що потребують допомоги. Після закінчення виділеного часу учитель ділить учнів на чотири групи в залежності від обсягу виконаного завдання. У групах діти обговорюють зміст оповідання, складають запитання до тексту. На закінчення один учень виконує синтез своєї частини твору. Закінчується урок читанням вголос та почерговим обговоренням змісту оповідання. Такий вид роботи готує учнів до обов'язкового та позакласного читання творів художньої літератури з іноземної мови, що входять до навчальної програми середньої школи.

Висновки. Розвиток мовної освіти та культури писемного мовлення учнів у навчальних закладах західних областей України початку ХХ ст. відбувався поступово, відповідно до змін в системі освіти та в загальних підходах до методів навчання. У формуванні системи мовної освіти та культури писемного мовлення учнів на територіях Західної України помітний вплив європейських освітніх традицій, практикувалося поєднання вивчення рідної та

іноземних мов. Для навчання у вищій школі вимагалось знання принаймні двох іноземних мов.

Подальший науковий інтерес становлять проблеми підготовки педагогічних кадрів у галузі мовної освіти початку ХХ ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арістова Н.О. Вплив індивідуальних відмінностей видів пам'яті на вибір структурних компонентів технології формування мотивації вивчення іноземної мови у вищих нелінгвістичних навчальних закладах // Н.О. Арістова/ Теоретичні питання культури, освіти та виховання. – 2011, № 44. – С.49-54.

2. Вихрущ В. О. Дидактична думка в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ століття): проблеми розвитку теорії : в 2-х ч. – Ч. І. / В. О. Вихрущ / за ред. Л. П. Вовк. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2000. – 433 с.

3. Кришко А. Особливості розвитку мовної освіти в країні у ХІХ – поч. ХХ ст. [Електронний ресурс].– Режим доступу: http://library.udpu.org.ua/library_files/psuh_pedagog_prob1_silsk_shkolu/42_2/visnuk_27.pdf.

4. Пентилюк М. Мовна особистість майбутнього вчителя-словесника в контексті професійної підготовки / Марія Пентилюк //Збірник наукових праць Уманського держ. педагог. університету ім. Павла Тичини/[гол. ред. М.Т. Мартинюк]. – Умань: ФОП Жовтий О.О., 2014. – Ч.2. – 441с. – С. 290 – 297.

5. Руда О. Методика навчання історії в народних школах Галичини. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http:// file:///C:/Users/Olga/Downloads/Uks_2013_23_19.pdf](http://file:///C:/Users/Olga/Downloads/Uks_2013_23_19.pdf).

6. Busse Bruno. Wie studiert man neuere Sprachen? – Stuttgart: Verlag von Wilhelm Violet, 1920. – 156 s.

7. Jakóbiec Jan. Przewodnik i wzory metodyczne do nauki języka niemieckiego. – Lwów – Warszawa, 1929. – 92 s.

8. Kumaniecki K.W. Zbiór najważniejszych przepisów uniwersyteckich. – Kraków, 1913. – 515 s.

Царик Ольга Михайлівна. Культура мовлення учнів у навчальних закладах західних областей України початку ХХ століття.

Характеризуються особливості розвитку мовної освіти та культури писемного мовлення учнів у навчальних закладах західних областей України початку ХХ ст. Аналізуються принципи, методи та форми мовної освіти. Досліджується вплив європейських освітніх традицій на формування системи мовної освіти та культури писемного мовлення учнів.

Ключові слова: освіта, мовна освіта, методика, культура мовлення, писемне мовлення.

Царик Ольга Михайловна. Культура речи учащихся в учебных заведениях западных областей Украины начала ХХ века.

Характеризуются особенности развития языкового образования и культуры письменной речи учащихся в учебных заведениях западных областей Украины начала ХХ в. Анализируются принципы, методы и формы языкового образования. Исследуется влияние европейских образовательных традиций на формирование системы языкового образования и культуры письменной речи учащихся.

Ключевые слова: образование, языковое образование, методика, культура речи, письменная речь.

Tsaryk Olga. Culture of speech of students in the schools of Western Ukraine in the early twentieth century.

The article characterizes the peculiarities of language education and writing culture development of students in the schools of Western Ukraine in the early twentieth century. The principles, methods and forms of language education are analyzed. In the system of language education and writing culture formation of students in Western Ukraine visible impact of European educational traditions and combination of study native and foreign languages is observed.

Key words: education, language education, technique, language culture, writing.